

СПОМИНИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (АРХЕОГРАФІЧНІ ЗНАХІДКИ)

Т. ОСТАШКО

Інститут історії України НАН України

Анотація

У статті на підставі нових архівних документів висвітлюється процес написання гетьманом Павлом Скоропадським споминів про події 1917–1918 рр., а також його дитячі роки в Україні; показано різні етапи реалізації видавничого проекту Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського у Філадельфії. Автор намагається з'ясувати, яким чином зміст мемуарів П. Скоропадського вплинув на написання найбільш відомих праць істориків державницької школи української історіографії, пояснити причини, які стали на заваді перекладу споминів українською мовою.

Ключові слова: Павло Скоропадський, спомини, В'ячеслав Липинський, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського у Філадельфії, Євген Зиблікевич, Надія Світлична.

Аннотация

В статье на основе новых архивных документов раскрыт процесс написания гетманом Павлом Скоропадским воспоминаний про события 1917–1918 гг., а также его детские годы в Украине; показаны разные этапы реализации издательского проекта Восточноевропейского исследовательского института им. В.К. Липинского в Филадельфии. Автор пытается выяснить, каким образом содержание мемуаров П. Скоропадского повлияло на написание наиболее известных трудов историков державницької школы украинской историографии, объяснить причины, которые помешали переводу воспоминаний на украинский язык.

Ключевые слова: Павел Скоропадский, воспоминания, Вячеслав Липинский, Восточноевропейский исследовательский институт им. В.К. Липинского в Филадельфии, Евгений Зибликевич, Надежда Светличная.

Summary

Proceeding from new archival records, the article elucidates the process of Hetman Pavlo Skoropadsky's writing of memoirs on 1917–1918 events, as well as his childhood in Ukraine. It also represents different stages of V.K. Lypynsky East European Research Institute, which is in Philadelphia, publishing project implementation. The author tries to reveal how P. Skoropadsky's memoirs content influenced the most famous works of the statesmen's school of the Ukrainian historiography, as well as to explain the reasons, which impeded the memoirs' translation into Ukrainian.

Key words: Pavlo Skoropadsky, memoirs, Viacheslav Lypynsky, V.K. Lypynsky East European Research Institute in Philadelphia, Yevhen Zyblykevych, Nadiya Svitlychna.

Період гетьманування 1918 р. Павло Скоропадський переживав двічі. Перший раз – коли доля піднесла його на найвищий щабель влади і він був проголошений гетьманом України, другий – коли описував цей час у своїх споминах. Ідея висвітлити перебіг розбудови Української Держави виникла у гетьмана 5 січня 1919 р., тобто через 20 днів після зречення від влади. На сторінках свого щоденника, до написання якого П. Скоропадський повернувся 1 січня 1919 р., він нотував 6 січня, що з минулого дня почав роботу над своїми спогадами, в яких планує описати весь період правління, а також усе, що йому передувало та було надалі, аби краще висвітлити епоху Гетьманату. Він перебував під враженням подій, що відбувалися в Україні, і, очевидно, це надихнуло його відтворити добу, коли він був біля керма влади.

«...Я робив, що міг, аби врятувати країну і, якби не природні лінощі, міг би накинутися на моїх обвинувачів з жорсткою критикою їх власних дій, що головним чином сприяли тій колосальній катастрофі, яку ми тепер переживаємо на Україні»¹, – писав Павло Скоропадський у своєму щоденнику.

Усі події, у яких брав участь, явища, які спостерігав, суспільні конфлікти, яких прагнув уникнути, політичні суперечки, яких волів не допустити, – усе це ще було живим у його пам'яті. «Потрібно записати все скоріше, – занотував гетьман у своєму щоденнику 1 січня 1919 р. – Доведеться ще багато чого пережити, а ця чудова епоха мого життя потьмяніє в хвилях нових, може бути, ще більш драматичних переживань». Тому мемуари гетьмана відображають його яскраві враження про недавні події та відчуття, які він спочатку планує записати для себе та свого сина – Данила Павловича, а невдовзі приходить ідея написати і для майбутніх істориків. «Події так швидко чергуються, всі вони настільки яскраві і так б'ють по нервах, – нотує П. Скоропадський у щоденнику, – що мимоволі багато забувається, втрачається логічний зв'язок подій...»²

Розпочавши написання мемуарів, П. Скоропадський усвідомлював, що вони можуть стати важливим свідченням для майбутніх науковців та прийдешніх поколінь українців. Він відчував справжню відповідальність перед наступними поколіннями та повагу до традиції, що панувала в його родині: зберегти й передати нащадкам культурну та історичну пам'ять.

У статті на підставі нових архівних документів висвітлюється процес написання гетьманом Павлом Скоропадським споминів про події 1917–1918 рр., а також його дитячі роки в Україні; показано різні етапи реалізації видавничого проекту Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського у Філадельфії. Автор намагається з'ясувати, яким чином зміст мемуарів П. Скоропадського вплинув на написання найбільш відомих праць істориків державницької школи української історіографії та які причини стали на заваді їх перекладу українською мовою.

Перебіг роботи над мемуарами гетьман час від часу згадує у щоденнику. Відчувається, що П. Скоропадський інколи сумнівається в доцільності їх написання, часом вважає це безглуздою справою або зізнається, що робота рухається мляво. Вочевидь, гетьман уже знав, що Директорія – провід Української Народної Республіки, що підняв повстання проти його правління, – вже залишила Київ. Як він і передбачав, українська столиця була окупована більшовиками. Напередодні П. Скоропадський довідався, що «Антанта таки підтримала С. Петлюру», тому він не стримував своїх емоцій, занотувавши у своєму щоденнику 25 лютого 1919 р.: «...У чому вигода була мене топити? Де ж ті сильні російські кола, яким я нібито заважав, їх немає і не було»³.

У першій частині мемуарів колишній очільник Української Держави зізнається, що від початку 1915 р. і до листопада 1917 р. він вів щоденник. Але далі вир подій так його «закрутив, а головне часта неможливість у силу тих чи інших умовин мати при собі записник», у якому він міг би правдиво занотувати події, а також побоювання, що все ним записане може потрапити до рук людей, яким не варто було б знати його думки з того чи іншого приводу, змусили гетьмана вже з листопада 1917 р. припинити написання щоденника. Тому на початку своїх споминів П. Скоропадський писав: «Тепер цей цікавий проміжок мого життя доведеться відновлювати з пам'яті». Він був упевнений, що з цим упорається. Водночас мусимо зазначити, що доля його щоденника за 1915–1917 рр. залишається нез'ясованою.

Для гетьмана Павла Скоропадського було важливим подати правдиву картину перебігу подій та визначити головні засади, на які він спирався, будуючи Українську Державу. «Записуючи свої враження, я не надто рахувався, як судитимуть мене мої сучасники, і роблю це не для того, аби входити з ними в полеміку, – наголошував гетьман. – Я вважаю необхідним правдиво записати все, що стосується моєї діяльності за період від кінця 1917 року по січень 1919 року». Сучасний дослідник, вочевидь, помітить, що мемуари П. Скоропадського вигідно

відрізняються від спогадів про Українські національно-визвольні змагання, які були написані його політичними опонентами (В. Винниченком, І. Мазепою, П. Христюком, М. Шаповалом)⁴. Зазначені автори різко критикують режим гетьмана, оцінюють діяльність його урядів як антинародну, антиукраїнську, контрреволюційну та роблять спроби перекласти на нього відповідальність за згублений шанс побудувати самостійну Україну. На противагу їм П. Скоропадський здебільшого вдається до аналізу внутрішньої і зовнішньої політики власних урядів, критикує їхні часом не досить ефективні кроки, розмірковує, що і з яких причин не вдалося зробити.

Розпочавши написання мемуарів, П. Скоропадський, попри дещо песимістичний настрій та труднощі, які одразу виникли в родині в еміграції, не полишив свого задуму. Невдовзі ця праця захопила гетьмана, і 8 квітня він зазначив у своєму щоденнику, що вона стає єдиним його заняттям. Загальний обсяг оригіналу складає 1698 сторінок. Він працював дуже швидко, намагаючись відновити в пам'яті ще живі сторінки свого недавнього правління. Про це, зокрема, свідчать дати, вказані на деяких титульних сторінках зошитів. Так, перший, як уже зазначалося, було почато 5 січня 1919 р., другий – 25 січня, третій – 31 січня, чотирнадцятий зошит розпочато 17 квітня, п'ятнадцятий – 29 квітня, зошит шістнадцятий позначено 2 травня 1919 р. Оригінальний текст спогадів П. Скоропадського був ним власноруч записаний російською мовою у 16-ти чорних зошитах невеликого формату, розміром 19 на 12 см. Кількість сторінок у зошитах неоднакова, найбільші нараховують близько 90 сторінок, менші – до 50.

Другу половину останнього зошита (стор. 1641–1698 суцільної нумерації у зошитах) складають доповнення до споминів, записані власноруч П. Скоропадським. У них він також описав деякі окремі події та проаналізував певні факти, які вважав за необхідне в подальшому включити у свої мемуари. Він їх назвав додатками (рос. – приложения). Зокрема, він вважав за необхідне вставити в мемуари текст грамоти, яку було оприлюднено 29 квітня 1918 р. після проголошення його гетьманом, а також грамоти про зречення від влади, федерацію, промови в Сенаті, на Церковному соборі та ін. Поряд з цим П. Скоропадський планував докладніше розглянути діяльність українських національних партій, єврейське питання, відновлення козацтва як стану, проблему німецьких колоністів в Україні, політику німців в Україні, взаємини з німецькою військовою владою та ін.⁵ Отож, можна припустити, що гетьман надалі планував повернутися до роботи над своїми споминами.

У підготовці мемуарів, як і в кожній справі, що стосувалася його особистості, активно допомагала дружина. Це, зокрема, можна побачити, знайомлячись з оригіналами спогадів. До кожного зшитка чорного кольору був приклеєний невеликий чотирикутник білого паперу, на якому рукою гетьманової було написано «Воспоминания П. Скоропадского», проставлено номер зошита римськими цифрами та означено дату його написання. Її рукою була також зроблена наскрізна нумерація усіх сторінок оригіналу споминів у зошитах від початкової сторінки першого зшитка до кінцевої в останньому. Для того, аби паперові чотирикутники не відклеїлися та не загубилися, кожен з них був пришитий до обкладинки зошита чорними нитками. О. Скоропадська склала окремі алфавітний довідник з прізвищами, які згадувалися в мемуарах. Напевно, у майбутньому планувалося зробити короткі нотатки про осіб, яких гетьман згадував.

На початку квітня гетьман занотував у своєму щоденнику, що Олександр Маляревський – київський журналіст, автор одного з перших біографічних нарисів про П. Скоропадського у 1918 р.⁶, домовився з друкаркою, яка почала переписувати на машинці його мемуари. І вже 6 травня 1919 р. колишній очільник Української Держави зазначив, що текст його мемуарів завершено⁷.

У зошитах П. Скоропадського з оригінальним текстом можна помітити правки, які зроблені синім або сірим олівцем. Редакція фрагментарна, здебільшого не змінює зміст, лише торкається

кількох речень на початку вступної частини, а також деяких уточнень слів. Винятком можна вважати речення у вступній частині, що суттєво впливає на аналіз гетьманом свого найближчого оточення, серед якого він насамперед виділяє Петра Яковича Дорошенка. Оскільки прізвище цього діяча згадується далі по тексті вступу до мемуарів, це речення було абсолютно невинувато викреслено. Можливо, ця редакція зроблена О. Маляревським, адже саме він взявся за підготовку мемуарів гетьмана до друку. Принаймні правка не належить ані П. Скоропадському, ані його дружині, ані доньці Єлизаветі, яка згодом допомагала батькові як секретар.

Такий само почерк зустрічається на сторінках машинописної копії, що налічує 465 стор. споминів (очевидно, це був варіант, який підготувала друкарка О. Маляревського). Правки зроблено олівцем, а корекцію тексту кольоровими олівцями – синім та червоним – зроблено безпосередньо П. Скоропадським. Деякі слова в машинопису (переважно прізвища іноземних офіцерів) пропущені, вони вписані гетьманом від руки. Цей варіант машинописної копії є другою редакцією, з якою працювали і гетьман, і О. Маляревський. У цьому варіанті машинописного тексту частково була здійснена літературна редакція, зняті окремі повтори та зроблені уточнення. Як відбувався цей процес, найкраще демонструють додатки. Упорядниками видання за допомогою археографічної правки відновлено та прокоментовано зняття тексту, заміна слів тощо. Згодом цей текст був визнаний другою редакцією спогадів П. Скоропадського і в цьому варіанті виданий мовою оригіналу 1995 р.⁸

Поряд з цією редакцією збереглася й інша, що, за нашим припущенням, зроблена гетьмановою О. Скоропадською під час підготовки споминів для перекладу українською мовою й їхньої подальшої публікації в журналі «Хліборобська Україна». У цій машинописній копії відновлено весь оригінальний текст мемуарів, до того, як із нього були зроблені вилучення у другій редакції. Цей варіант налічує 364 сторінки неорієнтованого формату, зокрема 174 сторінки, надруковані на довгих білих аркушах паперу через один інтервал, решта – на аркушах звичайного формату. На початку кожної частини роздрукованого машинопису почерком О. Скоропадської позначено сторінки, що відповідають тексту зошитів оригіналу споминів. Кожен комплект сторінок машинописної копії починається та завершується так само, як і текст автора, подекуди на середині речення. На сторінках цієї машинописної копії мемуарів П. Скоропадського Олександра Петрівна записувала номер зошита, а також сторінки загальної нумерації. Так, зокрема, зошит XII у першій редакції починався на стор. 142 і завершувався стор. 162 машинопису.

Згадана машинописна копія, в якій відновлено весь авторський варіант мемуарів Павла Скоропадського без скорочень та редагування, є першою редакцією споминів, який повністю відповідає оригінальному тексту гетьмана. Саме ця редакція згодом була взята дружиною гетьмана за основу для передруку споминів на цигарковому папері в 1945–1946 рр., про що пише в передмові до «Спогадів» Павла Скоропадського головний редактор цього видання, тогочасний президент СЄДІ професор Я. Пеленський, означивши її як екземпляр два першої редакції⁹.

Враховуючи дату написання гетьманом його споминів, можна стверджувати, що вони є першими мемуарами, в яких висвітлено добу Українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Однак повне видання спогадів Павла Скоропадського відбулося лише в 1995 році – через 76 років після того, як вони були створені.

Як відомо, українською мовою були надруковані лише уривки зі спогадів гетьмана П. Скоропадського. Ініціатива щодо їх публікації належить ідеологу українського консервативного (гетьманського) руху В'ячеславу Липинському, редактору неперіодичного органу Українського союзу хліборобів-державників (УСХД) «Хліборобська Україна». Ідея видання уривків з мемуарів гетьмана вкладалася в загальну схему популяризації його як персоніфікатора української дідичної монархії в національній традиційній формі Гетьманства.

Варто зауважити, що в першому числі збірника «Хліборобська Україна» за 1920 р. опубліковано комунікат УСХД, який має концептуальне значення. У ньому вперше аналізуються причини підписання 14 листопада 1918 р. гетьманом П. Скоропадським акту про федеративний союз з Росією, що викликав стільки нарікань з боку діячів уенерівського напрямку. У публікації наголошувалося, що акт був оприлюднений «під впливом розгрому Центральних Держав і завдяки настирливим змаганням представників Антанти». Акт ставив своєю метою будь-що зберегти реальні досягнення української державності в умовах, коли керівники Антанти намагалися відновити «єдину неділиму» Росію. При цьому підкреслювалося, що цей документ «не мав реальної ваги, бо Росії не було». Там-таки давалась оцінка діяльності кабінету С. Гербеля, який одержав характеристику в українських соціалістичних колах як «проросійський». «Гетьман дивився на кабінет Гербеля, як на кабінет тимчасовий, – зазначалось у комунікаті, – потрібний тільки до прибуття представників Антанти. Тому одночасно з утворенням того кабінету велися переговори з українськими групами про утворення українського кабінету, що мав взятися до виконання своїх службових обов'язків по прибуттю представників держав Антанти». Таким чином, був покладений початок кампанії реабілітації дій гетьмана П. Скоропадського і персоналізації його особи як майбутнього монарха України. Водночас було чітко зазначено, що «проголошення в свій час федеративного союзу з Росією не означало й не означає абдикації з ідеї суверенності Української Держави». Далі наголошувалося, що «вся праця проводилась Гетьманом, як у культурнім так і в економічнім напрямі самостійної України. На ґрунті цієї ідеї стоїть Гетьман і досі»¹⁰. Популяризації особи гетьмана П. Скоропадського сприяло також опублікування на прохання УСХД та інших політичних кіл звернення до Ліги Націй з комунікатом, у якому зазначалося, що прийняття України до цієї впливової організації «відповідає почуттям і бажанням цілої Української Нації, не дивлячись на різниці, існуючі між її політичними партіями»¹¹.

Тож В. Липинський у публікації в журналі «Хліборобська Україна» споминів П. Скоропадського бачив можливість посилити авторитет гетьмана шляхом популяризації його діяльності в 1918 р. У його листі від 14 лютого 1923 р. до Л. Сідлецького (Сави Крилача), який був літературним редактором журналу «Хліборобська Україна», згадується, що ідея про видання уривків з мемуарів гетьмана виникла наприкінці 1922 р. На початку 1923 р. редакція отримала варіант перекладу С. Шемета. Зокрема, В. Липинський пише, що значною мірою відредагував його, однак припускає, що помітив не всі помилки, тому просить Л. Сідлецького уважно переглянути переклад. «Щодо висловів (котрі зам[ість] які) і деяких русицизмів, то я думаю, що їх не слід виправляти, – зауважує В. Липинський у своєму листі. – Головне правопис і щоб один стиль – який у Серг[ія] Мих[айловича] [Шемета] страшно невидержаний»¹².

У цьому ж листі В. Липинський, окрім обговорення написання низки слів, просить Л. Сідлецького тримати в таємниці підготовку до друку уривків зі споминів П. Скоропадського й не оприлюднювати інформацію до часу, коли побачить світ журнал «Хліборобська Україна», в якому має вийти запланована публікація¹³.

Під час редагування та перекладу уривків зі споминів П. Скоропадського В. Липинський вважав за необхідне звернути увагу на деякі важливі події періоду Гетьманату. Зокрема, гетьманом було спеціально дописано сюжет про можливий розвиток ситуації в Україні в разі, якби він не прийняв рішення про необхідність здійснення державного перевороту 29 квітня 1918 р. Цей фрагмент зберігся в архіві В. Липинського разом з його перекладом тексту українською мовою. Наводимо цей уривок, який переклав для «Хліборобської України» В. Липинський. «Багато людей критикують мій крок і злим оком дивляться на возстановлення¹⁴ Гетьманства. Зовсім зрозуміло, чому так відносяться до цього факту вороги української державности. Оправдувати возстановлення і зміцнення державної української традиції не можуть ці, що хочуть, аби не було української держави. Відповідати їм на зроблені мені закиди –

безцінно. Але тим, що звать себе Україцями, мені хочеться покищо сказати лиш одно: памятайте, що коли-б не було мого виступу, Німці, кілька тижнів пізніше, завели-б на Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було-б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з Українством воно, розуміється, не мало-б. Тим самим не було-б української держави, яка реально появилася на світовій арені хоч в цьому короткому періоді гетьманства. А це значить, що ідея української державности в очах чужих і своїх здавалася би й досі нездійсненою утопією. Від часів Гетьманства 1918 р. державність українська стала фактом, з яким світ вже рахувався і буде рахуватись. Тепер тільки від самих Українців залежать докази, що факт цей здатний до життя»¹⁵.

Набірний текст уривків до споминів гетьмана засвідчує, що Л. Сідлецький відредагував текст перекладу, який зробив С. Шемет. Після редактора В. Липинський перечитав і виправив текст для верстки. Сторінки остаточної редакції підтверджують, що вона була прочитана і знову правлена В. Липинським, а також секретарем редакції «Хліборобської України» М. Савур-Ципріяновичем¹⁶. Цікаво, що до першої редакції було додано ще один фрагмент, якого немає у споминах. Він, зокрема, стосується військової акції німецької влади у приміщенні Української Центральної ради (УЦР). «Це був вввод Німецької військової частини в Центральну раду підчас засідання і арешт там членів уряду», – констатувалося в додатку, де гетьман П. Скоропадський пояснював, з чим, на його думку, була пов'язана ця подія. «Причиною такого поступовання Німців були заміри уряду Центральної ради підняти проти Німців селянське повстання з метою примусити Німців піти геть з України, – зазначає гетьман у фрагменті, який було додано до споминів. – Цьому повстанню мав, ніби, допомагати Польський Корпус, розташований тоді біля Черкас. Члени Центральної ради почали одверто з кафедри вести агітацію проти Німців. Ніби для того, щоби налякати при цім “буржуїв”, уряд почав арештовувати деяких осіб, що були у ділових зносинах з німецьким командуванням, обставляючи ці арешти якоюсь таємницею, і якимись чудними, ніде в законах не передбаченими порядками. Все це примусило Німців перейти до активної оборони. Вони взяли за справу Доброго, почали її розслідувати, виявили причетність до неї урядових осіб і заарештували, найбільш, по їх даним, винуватих: прем'єра Голубовича, військового міністра Жуковського, і хотіли ще заарештувати міністра внутрішніх справ Ткаченка, той одначе утік»¹⁷.

В архіві В. Липинського збереглися його «Замітки до Історії Гетьманства» – машинопис, на якому рукою автора дописано, що текст у жовтні 1924 р. надісланий Д. Дорошенку і П. Скоропадському. Цей документ є ілюстрацією до слів В. Липинського, які він написав у 1930 р.: «З цілим завзяттям, з яким все своє життя робив і роблю те, в що вірю, взявся я за працю – з одного боку над продовженням формулювання нашої ідеології, а з другого – над відновленням авторитету Гетьмана і сотворенням легенди Роду Скоропадських». За його словами, «така легенда була необхідна для досягнення двох цілей: 1) виховання нею самого Гетьмана; 2) підготовки громадянства для майбутнього сприйняття династії і гетьманства»¹⁸.

Зауважимо, що В. Липинський особисто досить ґрунтовно дослідив історію роду Скоропадських. Зокрема, він довів, що першим представником цього роду, відомим в історії України, був Федір Скоропадський з Уманщини, який брав активну участь у визвольній війні під проводом Б. Хмельницького й загинув у бою під Жовтими Водами. Єдиний син Федора, Ілля, одружився з княжною Чарторийською. Від їхнього шлюбу народилося троє синів, найстарший з яких – Іван Скоропадський – у 1708–1722 рр. був гетьманом України. Старший син його брата Василя – Михайло Скоропадський (1697–1758 рр.), генеральний підскарбій (міністр фінансів) Гетьманської України, одружений з дочкою гетьмана Данила Апостола, був прямим предком П. Скоропадського¹⁹. Поєднання в особі гетьмана Павла Скоропадського Першого та Другого Гетьманату в Україні давало додаткові підстави для легітимації гетьманства роду Скоропадських у новітній час. Цей зв'язок був глибоко символічним для утвердження української спадкової монархії.

У «Замітках до Історії Гетьманства» В. Липинський насамперед робить наголос на необхідності поширити біографію П. Скоропадського з «доповненням історії виховання від дитинства»; ширшою розповіддю «про зносини з такими людьми як В.В. Тарновський, В.П. Горленко, П.В. Новицький» і «давні приятельські зносини з П.Я. Дорошенком». Ця розповідь, за задумом В. Липинського, мала засвідчувати, що гетьман «був вихований в козаколюбстві, в любови до української старовини і що дух Старої України був живий у Сім'ї», в якій П. Скоропадський народився і виховувався. Крім того, В. Липинський підкреслював, що «свідомим українцем став П. Гетьман від хвилини командування I Українським корпусом». Учений вважав важливим наголосити, що саме з моменту українізації корпусу гетьман став активно займатись українською політикою і демонстрував своє прагнення до співпраці з Українською Центральною радою, але незабаром, «придивившись до її політики, розчарувався в ній». Водночас активна участь в українській політиці, з огляду на бажання місцевого громадянства мати тверду владу, на переконання В. Липинського, привела П. Скоропадського до думки про відновлення Гетьманства²⁰. Не можна не помітити, що деякі ключові положення, на які вказує В. Липинський, почасти висвітлені самим гетьманом у його споминах. Для більш наочної демонстрації певних тез П. Скоропадського щодо його національного самоусвідомлення, прийняття важливих рішень, які в майбутньому окреслили його державницьку позицію, і було обрано формат уривків зі споминів. Це дало змогу виокремити найбільш ґрунтовні положення із загального опису гетьманом подій, осіб, вражень від пережитого.

У процесі розробки своєї концепції В. Липинський вважав за необхідне підкреслити, що «гетьманство не було “німецькою вигадкою”, як це кажуть всі письменники ворожого табору, а що існував гетьманський рух, опертий на стихійних змаганнях українських хліборобів», і що не П. Скоропадський шукав німців, а навпаки: німці самі звернулися до нього тому, що «бачили цей хліборобсько-гетьманський рух і з ним рахувались». Для підтвердження цього, на думку В. Липинського, варто було «ширше розказати про переговори з німцями, які попередили переворот, і при тім підкреслити: 1) що П. Скоропадський добивався з боку німців якнайбільшого нейтралітету; 2) що, виробляючи пункти згоди, гетьман не йшов на всі німецькі бажання, а ставив свої умови і добивався від німців уступок»²¹. Як можна помітити, у цих тезах В. Липинський значною мірою спирався на оцінки П. Скоропадським дій німецької влади, зроблені останнім на підставі спілкування з німецькими дипломатами та військовим командуванням в Україні.

На думку В. Липинського, варто було відокремлювати особу П. Скоропадського від уряду і «не ставити їх поруч, протиставляючи їм з другого боку українські партії». Натомість, за словами засновника українського консерватизму, значну увагу варто було приділити тезі, що «в боротьбі між урядом і партіями П[ан] Г[етьман] намагався весь час бути понад одніми і другими, ставлячи перш за все інтерес державний».

Поряд з головними положеннями, що мали знайти своє висвітлення в гетьманській літературі, спрямованій на піднесення авторитету П. Скоропадського та роз'яснення його політики в 1918 р., В. Липинський обґрунтовує генезу формування національної свідомості гетьмана. «Врешті треба окреслити різні значіння слова “націоналізм” в приложеню до П[ана] Гетьмана, який був націоналістом, і в приложеню до лівих “свідомих українців”, які себе теж за націоналістів вважали, – наголошував він. – Мені здається, що перший націоналізм треба назвати націоналізмом патріотичним: любовю до української землі в її минувшині і сучасности і до всіх її мешканців. Другий – націоналізмом віросповідним: любовю до визнавачів тільки одної доктрини (українець – соціяліст) і зненавистю до своїх же земляків, як що вони іншої “віри”»²².

Власне, у цій тезі В. Липинський не відступав ні на крок від своєї програмової концепції територіального патріотизму, на якій будувалася його теорія класової монархії. На його думку, Україні однаково протипоказані концепції спільного расового походження (бо «чистокровних»

українців ніколи не було й не буде) і концепції вільного самовизначення народів (оскільки в умовах Української Держави з її багатонаціональним складом населення, та ще й за несприятливої зовнішньої кон'юнктури це неодмінно призведе до анархії і хаосу й до чергової втрати незалежності). Натомість В. Липинський наголошував, що українським є і повинно бути «все», що осіло в Україні, без огляду на його етнічне чи культурне походження, «расову» чи «ідеологічну» генеалогію²³.

Доповненням до цього була й соціальна платформа, на якій В. Липинський прагнув популяризувати П. Скоропадського та його рід. За його задумом, необхідно було «підкреслити значіння українського хліборобського класу для будови Української Держави, і те, що П[ан] Гетьман в своїй політиці розумів це значіння». В. Липинський наголошував, що варто було зосередити увагу на «трагічних наслідках», які принесла для української політики неорганізованість хліборобського класу, «поділ його верхів на взаємно себе поборюючих – російську, польську і українську частини». В. Липинський прагнув показати спроби П. Скоропадського до об'єднання «всіх цих частин біля спільної української державної ідеї»²⁴. Уважний читач помітить, що П. Скоропадський у своїх мемуарах досить докладно висвітлює ці питання.

Варто зазначити, що ідеї, які висловлював В. Липинський у «Замітках до Історії Гетьманства», були покладені в основу обговорення концепції підготовки ґрунтовної праці про Гетьманат 1918 р., написання якої гетьманський центр доручив відомому українському історичному державницького напрямку, члену УСХД Дмитру Дорошенку. У його монографії «Історія України: Українська Гетьманська Держава 1918 року», що побачила світ 1932 р.²⁵, всебічно проаналізовано державотворчу діяльність гетьманського уряду, суспільно-політичне життя в Україні в означений період і, зокрема, простежено всі спроби гетьмана П. Скоропадського порозумітися з українськими національно-демократичними силами, залучити їх до державного будівництва. Водночас подано аналіз причин падіння Української Центральної ради, з'ясовано мету, ефективність та наслідки діяльності Українського національного союзу, охарактеризовані головні мотиви повстання проти гетьманського режиму тощо. Для більш об'єктивного висвітлення періоду Гетьманату та його порівняльного аналізу з добою Української Центральної ради Д. Дорошенко підготував ґрунтовну монографію про 1917 р. – «Історія України: Доба Центральної ради»²⁶.

Гетьман П. Скоропадський у додатках до своїх мемуарів ще на початку 1919 р. підкреслював, що вважає за необхідне написання «Історії України», яка могла б об'єднати українців зі Східної Галичини та Великої України. У цьому намірі його ще більше утвердило знайомство з професором Д. Багалієм, котрий приїхав з Харкова до Києва для участі в розробці проекту Української Академії наук у 1918 р. П. Скоропадський занотував у своїх доповненнях до мемуарів, що вчений присвятив «себе українській історії і вже почав її писати» саме в такому висвітленні, яке йому дуже сподобалося. «Я все хотів з ним переговорити про необхідність поставити цю справу ширше, щоб видання це було, наскільки можливо, вичерпуючим весь той величезний матеріал, який є у нас, – зазначав гетьман. – Але якось не встиг це зробити остаточно, про що широ жалкую»²⁷. Він переймався питанням, чи подумає наступний уряд про таку важливу справу, як написання історії України, і очевидно не випускав цю ідею з власного поля зору. Тож замовлення праці Д. Дорошенку не було випадковістю, а навпаки, було задумом, який давно плекав гетьман.

Можна припустити, що саме перечитування споминів П. Скоропадського під час підготовки до друку уривків з них у «Хліборобській Україні» покликало до життя ідею створення ґрунтовної наукової праці про період 1917–1918 рр. в Україні, яка б дала змогу комплексно, з державницьких позицій висвітлити час гетьманування П. Скоропадського та змалювати епоху від Лютневої революції до гетьманського перевороту, тобто дати науковий аналіз

подій, які колишній очільник Української Держави описував у своїх мемуарах. Але якщо праця Д. Дорошенка побачила світ у 1930 і 1932 рр., то спомини гетьмана були видані лише в уривках і обмеженим накладом у журналі «Хліборобська Україна». Вочевидь, провідники гетьманського руху вважали, що час для їх повного видання ще не настав. Оригінал продовжував зберігатися в родинному архіві Скоропадських, доля якого склалася дуже непросто.

У 1963 р., коли група українських громадських діячів (В. Коструб'як, Д. Левчук, В. Лотоцький, В. Чума) на чолі та з ініціативи редактора Євгена Зиблікевича заснувала Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського (СЄДІ) – українську наукову установу в Філадельфії (штат Пенсільванія, США), виникла перспектива придбання інститутом архівів Скоропадських та їх наукового дослідження й публікації. Є. Зиблікевич доклав значних зусиль для збирання та збереження родинного архіву гетьмана. Перша частина архіву Скоропадських надійшла до СЄДІ в січні 1971 р. від гетьманівни Єлизавети Кужім-Скоропадської²⁸. У листопаді 1975 р. гетьманівна Олена Отт-Скоропадська надіслала з Цюріха до інституту певну частину батьківського архіву, яку зберігала в себе²⁹. Крім того, вона висловила шире бажання сприяти перенесенню архівів гетьманіча Данила з Детройта до СЄДІ в Філадельфії³⁰. Як можна з'ясувати з кореспонденції гетьманівни О. Отт-Скоропадської з головою Української гетьманської організації Америки (УГОА) М. Гаврилівим-Бояром, цю колекцію становили документи, світлини й інші матеріали, які напередодні Другої світової війни були відіслані у Лондон до гетьманіча Данила, а після його смерті старша донька гетьмана, гетьманівна Марія Монтрезор, надіслала їх до УГОА в Детройті³¹.

Гетьманівна О. Отт-Скоропадська прагнула зібрати разом весь родинний архів та упорядкувати його. Донька гетьмана дивилася на сімейну спадщину як на загальнонаціональне надбання та джерела історії не лише їхнього славетного роду, а й цілого українського консервативного руху в еміграції. «Взагалі, на мою думку, ми мусимо на наші архіви дивитися в історичному сенсі, – наголошувала гетьманівна Олена у своєму листі до Управи УГОА. – Ці архіви належать до історії Української Еміграції і є доказом діяльності Гетьманського Руху і членів нашої родини, і чи там є неприємні історії, чи ні з історичного погляду ніякої ролі не грає»³². 30 травня 1978 р. за домовленістю з О. Отт-Скоропадською Є. Зиблікевич перебрав у М. Гаврилів-Бояра архівну колекцію³³.

Комісія членів СЄДІ, яка прийняла та склала протокол (19.07.1978 р.) про стан отриманого архіву Скоропадських з Детройта, записала, що мемуари гетьмана були розпорочені по різних пакетах, окремі сторінки пошкоджені, деяких не вистачало. Попередній аналіз текстів споминів дав змогу знайти різні редакції тексту й водночас виявити спомини гетьмана «Моє дитинство на Україні» (окремі частини), розрізнені сторінки спогадів та щоденника Павла Скоропадського³⁴.

Фактично одразу після отримання архіву Скоропадських з Детройта у Є. Зиблікевича виникла ідея публікації споминів Павла Петровича Скоропадського мовою оригіналу – російською – та в перекладі двома мовами – німецькою й українською. Переклад німецькою здійснювала особисто гетьманівна Олена Отт-Скоропадська. Розпочалися пошуки перекладача українською мовою. Для Є. Зиблікевича було дуже важливо, аби ним був носій української мови не з Галичини, а з Великої України, ментально та лексично близький до особи гетьмана. Тому він зупинив свій вибір на відомій учасниці руху шістдесятників, правозахисниці Надії Олексіївні Світличній (1936–2006), яка в той час працювала перекладачем у Гарвардському університеті³⁵.

Очевидно, що не останню роль у цьому рішенні відіграв той факт, що вона народилася в селі Половинкине Старобільського району на Луганщині та з діда-прадіда була носієм того говору української мови, який, на переконання Є. Зиблікевича, був близьким гетьману Павлу Скоропадському з дитинства. Після закінчення відділення української мови й літератури філологічного факультету Харківського університету Н. Світлична набула досвіду викладання російської мови та перекладу з російської, працювала редакторкою у видавництві «Радянська

школа». У 1960-х роках разом з братом, відомим літературознавцем Іваном Світличним, брала участь у діяльності Клубу творчої молоді (КТМ), що був осередком українських дисидентів. З 1967 р. стала об'єктом спостережень КДБ. 8 листопада 1967 р. Н. Світлична разом з братом, І. Дзюбою, Л. Костенко надіслали лист-протест П. Шелесту, у якому кваліфікували процес над В. Чорноволом «як особисту помсту» за інакодумство. Вона була активним учасником самвидавного процесу: передруковувала твори І. Дзюби, В. Чорновола, збірки віршів М. Вінграновського, Л. Костенко та ін., виступала на вечорах з читанням самвидавних творів, що пізніше стало приводом до арешту 18 травня 1972 р. та засудження за «антирадянську агітацію і пропаганду» на 4 роки таборів суворого режиму в Мордовії. Н. Світлична повернулася з ув'язнення в травні 1976 р. Восени 1978 р. вона виїхала до США. Її правозахисна діяльність привернула увагу української спільноти за межами України. Н. Світлична була запрошена на роботу в Український музей у Нью-Йорку, працювала перекладачкою в Гарвардському університеті. Її життя, фах та здібності стали вирішальними при виборі перекладача для «Споминів» гетьмана Павла Скоропадського з російської українською мовою. Є. Зиблікевич зібрав статті про Н. Світличну, а також її публікації, аби оцінити не лише її громадянську позицію, а й фаховий рівень.

9 січня 1979 р. Н. Світлична надіслала до Є. Зиблікевича переклад вступу до «Споминів» П. Скоропадського й поділилася своїми міркуваннями щодо стилю автора мемуарів та особливостей свого перекладу. «Розмовний виклад Спогадів спричинив досить вільний стиль Автора, зокрема, неправильний порядок слів у реченні, – наголошувала Н. Світлична у своєму листі до Є. Зиблікевича. – Щоб зберегти цю особливість стилю у перекладі, я також намагалася вживати порядок слів, наближений до Авторського». Вона просила звернути на це увагу і цікавилася думкою Є. Зиблікевича, чи доцільний такий формат перекладу. Її також турбувало питання, чи варто писати назви народів та націй, місяців та ін. з великої літери, як це робив П. Скоропадський. Деякі незрозумілі уривки перекладу Н. Світлична позначала окремо «на полях», аби потім їх обговорити з редактором. Наприкінці свого листа вона писала, що робота ця для неї цікава, й погоджувалася її здійснити. Просила оцінити якість перекладу та разом із зауваженнями надіслати наступну частину тексту³⁶.

Можливо, попередня розмова про наміри відбулася по телефону або під час безпосередньої зустрічі між Є. Зиблікевичем та Н. Світличною, оскільки вже 12 грудня 1978 р. президент СЄДІ написав листа, означивши загальний обсяг мемуарів гетьмана для перекладу. З цього листа стає зрозумілим, що йдеться про першу редакцію споминів. «Переглянувши всі рукописи й машинопис Спогадів Гетьмана Павла Скоропадського, – писав Є. Зиблікевич, – вважаю потрібним повідомити Вас, що ця частина Спогадів, яка тичиться кінця 1917 і майже цілого 1918 рр. – має 364 сторінки (машинописні) не однакового формату». Він зауважував, що з цих 364 стор. – 174 надруковані на довгих листках паперу і без інтервалів. Тому він припускав, що загалом текст складе 600 стор. машинопису. Крім того, Є. Зиблікевич не виключав, що Управа СЄДІ проситиме Н. Світличну «додатково до перекладу, переписати на машинці увесь машинописний російськомовний матеріал, міняючи давній російський правопис на новий і тепер загально прийнятий у світі».

У 1979 р. Н. Світлична стає членом Закордонного представництва Української Гельсінської групи, невдовзі – редактором-укладачем «Вісника репресій в Україні», працює в Українській редакції Радіо «Свобода», розпочинає проект видання журналу «Надія». Коло обов'язків Н. Світличної значно збільшилося. Вона змушена була на деякий час припинити роботу над перекладом мемуарів П. Скоропадського. Так, в одному з листів до Є. Зиблікевича вона, надсилаючи частину перекладу, зауважує, що «вічно у клопотах, наче в реп'яхах», тому не встигає зробити обіцяну роботу³⁷.

Але й сам Є. Зиблікевич через погіршення зору та тяжку хворобу дружини змушений на деякий час пригальмувати свою працю над науковими проектами СЄДІ. Тому черговий етап

активізації перекладу споминів П. Скоропадського українською мовою розпочався лише на початку 1983 р. 4 травня Є. Зиблікевич переслав Н. Світличній чергову частину мемуарів та додатки до них, які особисто передрукував з оригіналу. Він припускав, що в тексті можуть трапитися граматичні чи орфографічні помилки, оскільки він не знав російської мови і чув її, коли потрапив вояком УСС у російський полон ще в далекі 1915–1917 рр. Деякі уривки текстів він не міг прочитати і просив Н. Світличну йому допомогти в цьому. У подальшому він також розраховував, що хтось з її близьких чи знайомих допоможе перевести російський оригінал спогадів на сучасну орфографію, яка б полегшила читання першоджерела³⁸.

Видання споминів гетьмана готувалося до друку у Східноєвропейському дослідному інституті ім. В.К. Липинського під керівництвом його директора Є. Зиблікевича. Він провів першу вичитку машинопису і вніс деякі правки, які переважно полягали в уточненні закреслених слів або слів без закінчення наприкінці рядка тощо. Варто зазначити, що в цьому варіанті редакції Є. Зиблікевич не змінив велику літеру на малу у назвах націй, військових формувань, рухів тощо, які гетьман у своїх споминах писав з великої літери (наприклад, «Німці», «Корпус», «Українство» тощо).

Під час публікації мемуарів гетьмана П. Скоропадського було обрано назву «спогади» – відповідник російському слову «воспоминания». Очевидно тому, що саме слово «спогади» вживає Н. Світлична в листуванні з Є. Зиблікевичем і воно стало ключовим в українській версії назви при публікації оригіналу російською мовою у 1995 р.

У листі гетьманівни О. Отт-Скоропадської на адресу Управи СЄДІ від 8 серпня 1986 р. було зазначено, що спогади її батька «повинні бути видані Інститутом як критично наукове видання з оригіналу в російській мові»³⁹. У цьому ж листі гетьманівна зазначала, що п'ять років працювала над перекладом мемуарів свого батька німецькою мовою. Вона наголошувала, що не лише як його донька, а й «як українка... твердо переконана, що спогади мого батька представляють собою такий важливий документ нашого минулого, що було б соромно, коли б ми українці, не могли їх видати». О. Отт-Скоропадська підкреслювала, що незалежно від того, чи відповідають мемуари гетьмана з критичного погляду деяким українським колам, чи ні, це не змінює їхньої історичної вартості. Вона була впевнена, що період Другого Гетьманату «безумовно, є одним з найважливіших періодів нашої історії з огляду на приближення до справжньої державності України», і що «тільки найповніша правда про нашу історію може бути корисною для нашого народу»⁴⁰.

У цьому листі до Управи СЄДІ гетьманівна О. Отт-Скоропадська згадує, що «справа німецького видання [ви]рішена позитивно завдяки заходам і товариським відносинам пп. проф[есора] Осадчука і проф[есора] Пеленського з Берлінським університетом». Вона наголошує, що «бажаним було б видати спогади і на українській мові, але це вже інша справа, яка залежить від жертвовності гетьманців»⁴¹. Нарешті 1999 р. у Штутгарті вийшло німецькомовне видання споминів гетьмана П. Скоропадського «Pavlo Skoropads'kyj: Erinnerungen 1917 bis 1918» (Stuttgart: Steiner, 1999) у перекладі його доньки О. Отт-Скоропадської.

На жаль, переклад «Споминів» Н. Світлична не мала можливості завершити. Вона встигла перекласти лише десять з половиною зошитів споминів, або 137 стор. машинопису першої редакції. Оскільки обсяги її правозахисної діяльності та громадської праці постійно збільшувалися, додавалися й робочі обов'язки, виконання яких давало змогу утримувати родину та допомагати близьким і друзям, що стало сенсом життя діячки. Вона змушена була відкладати деякі проекти. Крім того, Управа СЄДІ вирішила, що насамперед варто зосередити увагу інституту на виданні оригінального тексту мемуарів П. Скоропадського як безпосередньої пам'ятки доби⁴². Тому проект видання мемуарів гетьмана українською залишився незавершеним.

Під час упорядкування архівної колекції Скоропадських, що прибула з Детройта до Філадельфії, Є. Зиблікевич виявив два уривки споминів гетьмана українською мовою,

які були передруковані на машинці. Один з цих фрагментів присвячений міністрам уряду Ф. Лизогуба, це фактично переклад з російського оригіналу, в якому П. Скоропадський характеризує професійні риси членів кабінету. Автор перекладу невідомий. Інший уривок зі споминів гетьмана українською був присвячений справі творення української армії й опису візиту гетьмана до Німеччини у вересні 1918 р. Напевно, цю частину мемуарів перекладала гетьманівна Єлизавета Скоропадська, оскільки на сторінках машинопису її рукою зроблено правки та редакторські уточнення⁴³.

Серед інших матеріалів архіву Скоропадських виявлено також рукопис та машинописну копію з авторськими правками чотирьох частин споминів гетьмана «Моє дитинство на Україні». Вони були написані наприкінці 1930-х рр. – 1940 р. Перша частина цих мемуарів була видана у книжці «Павло Скоропадський. Спогади (Київ-Філадельфія, 1995). З якої причини не були видані інші три частини, невідомо. Але очевидно, що автор написав, окрім чотирьох частин, ще й п'яту, а можливо, навіть більше. Це, зокрема, засвідчує речення, дописане олівцем рукою Олександри Петрівни Скоропадської: «Далі йде № V не переписаний ще». Продовження споминів гетьмана П. Скоропадського про його дитинство на даний момент знайти не вдалося. У рукописі частина перша пронумерована від 1 до 22, частина друга пронумерована від 58 до 86, частини третя-четверта мають загальну нумерацію від 1 до 57. І якщо в частині першій звороти не пронумеровані, то в частинах другій-четвертій пронумеровано обидві сторони аркуша. Машинописна копія складає 66 сторінок, пронумерованих у частинах окремо та рукою Олександри Петрівни Скоропадської чорним чорнилом загально. Оригінал написано на сторінках стандартного формату синіми й чорними чорнилами з двох сторін аркуша. Натомість машинописна копія виконана на сторінках довшого формату, таких само, як було передруковано першу редакцію «Споминів: кінець 1917 року по грудень 1918 року». Другий варіант машинописної копії споминів гетьмана «Моє дитинство на Україні» було передруковано на тонкому цигарковому папері й так само загально пронумеровано⁴⁴. Але й у цьому варіанті частина п'ята відсутня. Отже, можемо сподіватися, що колись вдасться віднайти рукописний варіант закінчення споминів гетьмана П. Скоропадського «Моє дитинство на Україні».

Робота СЕДІ поступово ставала все менш активною, переважно через відсутність кадрів і фінансування. Тому спадкоємиця родинного архіву Скоропадських – гетьманівна Олена Отт-Скоропадська – вирішила передати його в Україну. Колекція Скоропадських, як і раніше, залишається приватною власністю роду. Але, усвідомлюючи значний інтерес серед дослідників до історії славетного роду загалом та окремих його діячів зокрема, вона відкрила її для вивчення науковцями.

Варто наголосити, що при передачі від СЕДІ до ЦДІАК України архівної колекції Скоропадських невелика частина матеріалів, яка належить родині гетьмана, залишилася в інституті. Це пояснюється насамперед тим, що на той час Управа СЕДІ вже ухвалила рішення про продаж будинку, в якому розміщувався інститут разом з архівом, і мала його терміново звільнити. Усі колекції СЕДІ переміщалися до іншого приміщення – Товариства святої Софії у Філадельфії, де нині інститут орендує кілька кімнат. Протягом кількох років архівні документи, періодичні видання та книжки бібліотеки СЕДІ залишалися невпорядкованими. Лише у 2012 р., коли авторка цих рядків дістала можливість відвідати інститут і ознайомитися з його колекціями, виявилось, що вони потребують опису та впорядкування. Протягом двох років після сортування та експертизи документів, фотографій і матеріалів архіву СЕДІ складався опис колекцій інституту.

Серед цих цінних документів, які належать родині Скоропадських, виявлено, зокрема, оригінал родоводу Скоропадських-Дурново, складений гетьмановою Олександрою⁴⁵; оригінали (автограф) «Споминів» гетьмана (16 записників і 1 книжка з покажчиком до них) та 2 редакції

машинопису з правками; оригінал і машинопис з правками споминів П. Скоропадського «Мое детство», різноманітні його записи й нотатки⁴⁶; телеграфні стрічки розмов між Павлом Скоропадським та його дружиною Олександрою, оригінальні поштові листівки П. Скоропадського до неї, пайова й польова книжки гетьмана та інші документи, а також родинні фотографії⁴⁷.

Минуло майже 100 років після написання гетьманом Павлом Скоропадським споминів, у яких він виніс на суд майбутніх поколінь свою державну працю. За цей час нащадки мали можливість більше дізнатися про добу Гетьманату, отримали нагоду проаналізувати події доби Українських національно-визвольних змагань і дійсно оцінити, чи не був Гетьманат Павла Скоропадського тим самотнім шансом здобути власну державу, який випав українцям у 1918 р., шансом, який був змарнований.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Щоденник Павла Скоропадського. Зошит 1 (1 січня 1919 р. – 6 травня 1919 р.).
- ² Там само.
- ³ Там само.
- ⁴ *Винниченко В.* Відродження нації: У 3-х кн. – К., 1990; *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції: В 3-х т. – Прага, 1942; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.: В 4-х ч. – Відень, 1921; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
- ⁵ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського у Філадельфії (США) (далі – Архів СЄДІ). – II–1–2.
- ⁶ *Малыревский А.* Павел Скоропадский – Гетман Всея Украйны. Биографический очерк. – К., 1918.
- ⁷ Щоденник Павла Скоропадського. Зошит 1.
- ⁸ *Павло Скоропадський.* Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995.
- ⁹ Там само. – С. 13.
- ¹⁰ Хліборобська Україна (Відень). – 1920. – Зб. I. – С. 115.
- ¹¹ Хліборобська Україна. – 1920/21. – Кн. II, III, IV. – С. 184–185.
- ¹² В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 5. – К.: Темпора, 2017. – С. 567.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ У цитаті повністю збережено мову оригіналу.
- ¹⁵ Історичний архів УГКЦ у Римі. Колекція В'ячеслава Липинського. – VI–41. – Арк. 489–490зв.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 427–488, 492–553.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 491.
- ¹⁸ Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т. 1. – С. 19.
- ¹⁹ У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня Р.Б. 1918. – Торонто, 1978. – С. 85.
- ²⁰ Архів СЄДІ. – I–4–12.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ В'ячеслав Липинський та його доба. – Кн. 3. – К.: Темпора, 2013. – С. 313–314.
- ²⁴ Архів СЄДІ. – I–5–12.
- ²⁵ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К.: Темпора, 2002.
- ²⁶ *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923. – Т. I: Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002.

- 27 Архів СЄДІ. – II-1-2.
- 28 Там само. – III-2-10.
- 29 Там само. – III-1-5.
- 30 Там само. – III-2-10.
- 31 Там само.
- 32 Там само.
- 33 Там само.
- 34 Там само.
- 35 Там само. – II-1-3.
- 36 Там само.
- 37 Там само.
- 38 Там само.
- 39 Там само. – III-2-10.
- 40 Там само.
- 41 Там само.
- 42 Там само.
- 43 Там само. – II-1-12, ч. 2.
- 44 Там само. – II-1-4.
- 45 Там само. – II-1-21.
- 46 Там само. – II-1-2, 4.
- 47 Там само. – II-1-1.